

FASCISMUL ITALIAN

RĂZVAN PANTELIMON

Abstract. *This article tries to analyze some fundamental characteristics of the Italian fascism, in the frame of the totalitarian studies and researches of the 20th century. We start by presenting some definitions and characteristics of the concept of „totalitarianism“ as they appeared in the scientific literature, in order to understand the biggest frame in which we can include Italian fascism. Later we'll analyze the Italian fascism as an ideology and as a modality to organize the state. We focused on how the Fascist Party monopolized the state and how this unity between Party and State gave birth to the „State Party“.*

Acest articol își propune să analizeze trăsăturile fundamentale ale fascismului italian, încadrându-l în tipologia mai largă a regimurilor totalitare din secolul al XX-lea. Pentru început vom analiza o serie de definiții și caracteristici ale conceptului de „totalitarism“, așa cum apare el prezentat în literatura de specialitate, pentru a înțelege mai bine cadrul larg în care se înscrie fascismul italian. Ulterior vom cerceta caracteristicile fascismului italian, atât ca ideologie cât mai ales ca mod de organizare a statului.

Vom pune accentul pe modul în care partidul fascist a acaparat instituțiile statului și organismele care au sprijinit această contopire între Partidul Fascist și stat, contopire care a dus la apariția „*Partidului Stat*“. Este cert faptul că transformarea raportului dintre Partidul Fascist și stat este doar o parte din relația extrem de complexă de identificare între Partidul Național Fascist și societatea italiană în întregul său. În această lucrare ne vom limita însă la a prezenta în principal modul în care instituțiile publice ale statului au fost acaparate treptat de fascism, lăsând deoparte controlul ideologic pe care fascismul l-a exercitat asupra tuturor aspectelor vieții sociale italiene.

O primă analiză care se ocupă de studiul sistematic al conceptului de totalitarism a fost publicată în 1949 de către Hans Kohn sub titlul „*The Twentieth Century*“. În viziunea lui Kohn, ca rezultat al primului război mondial se naște un „abis de netrecut, peste care era imposibil de realizat orice înțelegere reciprocă, deoarece conflictele puteau fi rezolvate doar cu forța și prin distrugerea totală a adversarului“¹. Kohn consideră că, spre deosebire de regimurile absolutiste și

¹ Hans Kohn, *Ideologie politice del ventesimo secolo*, trad. it., Firenze, 1964, apud De Felice Renzo, *Le interpretazioni del fascismo*, Bari, Editori Laterza, 1969, p. 39.

conservatoare clasice, regimul totalitar tinde spre o nouă ordine politico-socială și angrenează în acest scop, cel puțin în anumite momente, masele, profitând de imaturitatea acestora, de criza morală și materială prin care trec acestea, precum și de deziluziile și cinismul pe care aceasta le provoacă.²

Cea mai cunoscută lucrare asupra conceptului de „totalitarism”, devenită clasică atât prin complexitatea sa, cât și prin importante dezbateri cărora le-a dat naștere, este cea scrisă de Hannah Arendt în 1951, „*Originile totalitarismului*”. Pentru Arendt apariția totalitarismului este strâns legată de trei elemente indispensabile și tipice pentru epoca noastră: decadența Statului național și afirmarea imperialismului, prăbușirea sistemului de clase sociale și ca atare și a sistemului de partide conex acestuia, și atomizarea și individualizarea societății moderne de masă.³ Scăderea rolului Statului Națiune și apariția naționalismului nu sunt văzute de Arendt doar sub aspectele imediate economico-politice, ci sunt demonstrate și de creșterea rolului personalităților individuale în raport cu statul, de afirmarea rasismului ca ideologie prezentă în rândul maselor largi, de apariția unor virulente panmișcări (pangermanismul, panslavismul etc).

Principalul teren pe care se dezvoltă însă totalitarismul este oferit de prăbușirea vechiului sistem de reprezentare bazat pe clase sociale și pe partidele tradiționale ca instrumente de reprezentare legate de acestea. Ca atare, aceste mase dezagregate și atomizate lipsite de acel principiu de identificare oferit de clasa socială vor constitui sursa principală din care se vor alimenta mișcările totalitare prin intermediul unei propagande care promitea ieșirea din haosul și arbitrarul societății dezagregate.⁴

Căderea sistemului de protecție oferit până atunci de *status*-ul social dat de apartenența la o clasă socială va transforma majoritatea somnolentă, care până atunci se constituise într-o remorcă a partidelor tradiționale, într-o mare masă, amorfă și dezorganizată, de indivizi plini de ură, care nu aveau nimic în comun decât vaga speranță oferită de liderii politici de întoarcere la timpurile bune.⁵ Cu alte cuvinte, atomizarea și individualizarea societății au dus la apariția *maselor*, acele grupuri de oameni care prin indiferența față de afacerile publice nu se puteau insera într-o organizație bazată pe comunitatea de interese, într-un partid politic, într-o organizație locală, într-o asociație profesională etc., și al căror comportament nu era determinat de clasele sociale din care proveneau, ci de un „bagaj nearticulat” de idei și sugestii preluate de la toate clasele sociale.⁶

Mișcările totalitare își au baza tocmai în această masă de oameni indiferenți și pe care celelalte partide îi lăsaseră deoparte considerându-i prea apatici sau prea stupizi. Caracteristica acestor regimuri era aceea de a fi sisteme de dominație totală care, abolind orice distincție între societate și stat, controlau indivizii atât în sfera publică, cât și în cea privată, organizându-i și oferindu-le un țel care nu este neapărat unul bazat pe ideea supremației unei rase sau a unei clase, ci are drept scop crearea unui nou tip de om, redus la un obiect pasiv, la un instrument neînsuflețit.

² *Ibidem*, p. 40.

³ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York, Harcourt, 1951, p. 372.

⁴ *Ibidem*, p. 438.

⁵ *Ibidem*, p. 435-436.

⁶ *Ibidem*, p. 439.

În contextul evoluțiilor Războiului Rece și a înfruntărilor ideologice conexe acestuia, conceptul de totalitarism a fost analizat în profunzime de o serie de autori, în special aparținând spațiului de gândire anglo-saxon. Într-o lucrare devenită celebră, „*Totalitarian Dictatorship and Autocracy*” scrisă împreună cu Z. K. Brzezinski, Carl G. Friedrich considera că totalitarismul este total diferit de tiraniile, dictaturile și despotismele anterioare.

În opinia celor doi autori această diferențiere se datorează unei serii de caracteristici specifice totalitarismului.⁷ Prima trăsătură este existența unei ideologii oficiale, un corp oficial al doctrinei care acoperă toate aspectele vieții umane și la care se presupune că aderă în mod pasiv toți indivizii care trăiesc în această societate, ideologie care are drept scop atingerea unui stadiu final și perfect al umanității. O a doua trăsătură a totalitarismului este prezența unui sistem de partid unic de masă condus de un dictator puternic, organizat pe baza unei ierarhii stricte și care se supune orbește ideologiei oficiale și liderului. O altă trăsătură este realizarea unui sistem de teroare fizică și psihică, care se realizează printr-un control polițienesc asupra tuturor cetățenilor. O caracteristică importantă a totalitarismului este monopolul tuturor mijloacelor de comunicare în masă, precum presa, radioul sau cinema-ul. Același monopol se manifestă și în ceea ce privește controlul centralizat al forțelor armate. O ultimă trăsătură distinctivă a unui regim totalitar este controlul centralizat și planificarea întregii vieți economice prin intermediul unei coordonări birocratice a entităților corporative.

Un alt cercetător al regimurilor totalitare, Franz Neumann, consideră că statul totalitar modern poate fi redus la cinci caracteristici majore: prima este tranziția de la un stat de drept la un stat polițienesc; a doua este trecerea de la o putere divizată care exista în statul liberal la o putere extrem de concentrată într-un regim totalitar; a treia este existența unui Partid stat care are monopolul; un al patrulea element este tranziția de la o societate pluralistă la una controlată în totalitate de stat; o ultimă caracteristică este utilizarea generalizată a terorii.⁸ Observăm că trăsăturile unui stat totalitar în opinia lui Neumann nu diferă foarte mult de cele ale lui Brzezinski și Friedrich, el insistând însă pe aspectele care țin în special de stat și lăsând deoparte controlul asupra mijloacelor de informare în masă.

În spațiul european unul dintre cei mai importanți analiști ai fenomenului totalitar a fost Raymond Aron, care consideră că regimurile totalitare, monopoliste, se caracterizează prin cinci elemente principale: fenomenul totalitar intervine într-un regim care acordă unui singur partid monopolul activității politice; partidul monopolist este animat sau înarmat cu o ideologie căreia îi conferă o autoritate absolută și care, drept urmare, devine adevărul oficial al statului; pentru a răspândi acest adevăr oficial, statul își rezervă, la rândul său, un dublu monopol: al mijloacelor de constrângere și al mijloacelor de persuasiune. Toate mijloacele de comunicație, radio, televiziune, presă sunt dirijate, comandate de

⁷ Carl J. Friedrich, Z. K. Brzezinski, *Totalitarian, Dictatorship and Autocracy*, New York, Prager, 1965 (prima ed. 1956), p. 22.

⁸ Franz Neumann, *The Democratic and the Authoritarian State*, New York, The Free Press of Glencoe, 1964, p. 244-245.

către stat și de către cei care îl reprezintă; cea mai mare parte a activităților economice și profesionale sunt supuse statului și devin, într-un anumit fel, parte integrantă a acestuia. Cum statul este inseparabil de ideologia sa, cea mai mare parte a activităților economice și profesionale sunt colorate de către ideologia oficială; cum totul devine activitate de stat și orice activitate este supusă controlului ideologic, o greșală comisă într-o activitate economică sau profesională devine concomitent o greșală ideologică. Rezultatul este politizarea, transfigurarea ideologică a tuturor greșelilor posibile ale indivizilor, iar în cele din urmă, o teroare, deopotrivă polițienească și ideologică.⁹ Vedem că, la fel ca și în cazul lui Neumann, Aron preia o serie de caracteristici analizate deja anterior, insistând însă pe aspectele legate de monopolul partidului unic și pe importanța majoră a ideologiei.

Un ultim set de caracteristici ale unui sistem totalitar, pe care le vom prezenta, îi aparține lui Juan J. Linz, care, într-o lucrare recentă ce transcende condiționări impuse de lupta ideologică din timpul Războiului Rece, afirmă că un sistem poate fi considerat totalitar când i se aplică următoarele caracteristici: există un centru de putere monistic, dar nu monolitic, iar orice pluralism existent al instituțiilor sau a grupurilor își derivă legitimitatea din acest centru, este mediat de acesta, fiind mai mult o creație politică, decât un produs al unei dinamici a societății preexistente. Acest sistem este caracterizat de prezența unei ideologii exclusive, autonome și mai mult sau mai puțin elaborată intelectual prin intermediul căreia liderul sau grupul conducător, și partidul care slujește liderilor, se identifică și pe care o folosesc ca bază pentru adoptarea unor politici sau o manipulează pentru a se legitima. Această ideologie are anumite limite dincolo de care apare heterodoxia care nu poate rămâne nesancționată. Ideologia aceasta merge dincolo de un program particular sau de o definiție a limitelor legitime ale acțiunii politice, încercând să dea un sens ultim unui scop istoric și o interpretare a realității sociale. Participarea cetățenească și mobilizarea activă pentru îndeplinirea unor sarcini politice și sociale colective sunt încurajate, cerute, răsplătite și canalizate prin intermediul partidului unic și a unor grupuri monopolistice secundare. Obediența pasivă și apatia, retragerea în roluri parohiale sau de supunere, caracteristice multora dintre regimurile autoritare, nu sunt considerate dezirabile de către conducători.¹⁰ Putem observa că, deși a trecut o jumătate de secol de la primele analize științifice ale fenomenului totalitar, iar corpusul teoretic al acestei analize este imens, caracteristicile pe care Linz le consideră determinante pentru un regim totalitar nu diferă cu mult de cele prezentate de predecesorii săi.

Putem rezuma caracteristicile prezentate anterior în cuvintele lui Ebenstein „totalitarismul ca formă de guvernare și ca sistem de viață se caracterizează printr-o idee fundamentală: controlul total al omului de către Stat, care nu cunoaște limite atât în ceea ce privește scopurile sau mijloacele [...] obiectivul său

⁹ Aron Raymond, *Démocratie et totalitarisme*, Paris, Gallimard, 1965, apud Laurențiu Ștefan Scarlat (coord.), *Dicționar de scrieri politice fundamentale*, București, Humanitas, 2000, p. 37.

¹⁰ Juan J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, London, Lynne Rienner, 2000, p. 70.

fiind maxima putere a statului, care poate fi cucerită doar prin intermediul reprimării maxime a libertății individuale. Statul este stăpânul, individul este supusul, exact opus conceptului democratic”.¹¹

Am văzut câteva definiții ale unui sistem totalitar, definiții extrem de complexe care încearcă să surprindă caracteristicile principale ale unui asemenea tip de stat. Acest concept de totalitarism nu a fost însă ușor acceptat în știința politică și continuă să rămână destul de controversat. Criticii săi, mai ales Spiro și Schapiro, au ajuns să îl declare total inutilizabil, pentru că în opinia lor acest concept derivă din contextul ideologic al Războiului Rece și a fost îndreptat împotriva regimurilor comuniste. Ca atare totalitarismul este considerat un concept caduc din punct de vedere istoric și nefolositor din punct de vedere științific.¹²

Interesantă este și istoria termenului de „totalitarism”. Cuvântul „totalitar” a fost folosit pentru prima oară în contextul disputelor privind modificarea legii electorale italiene de către Mussolini. Ulterior adjectivul acesta se va răspândi în anii '20 ai secolului trecut prin intermediul propagandei, fasciste (de exemplu Mussolini exalta în 1925 în fața partizanilor săi „feroceia noastră voință totalitară”).¹³

Invenția acestui termen a avut de la început drept scop desemnarea acestei realități noi care constituia o societate mai mult sau mai puțin aservită unui Partid – Stat și care era dominată de ideologie și de teroare. Cuvântul a apărut din cauza faptului că conceptele de despotism și tiranie utilizate anterior nu erau suficiente pentru a desemna această realitate istorică nouă. De altfel chiar Mussolini scria că „un partid care să guverneze o națiune într-o manieră totalitară este ceva nou în istorie și de aceea similaritățile și comparațiile sunt imposibile”.¹⁴

Pentru Mussolini, termenul totalitar indica o stare a societății, considerată ideală pentru obținerea idealurilor fascismului, și de aceea atunci când prezenta cele trei condiții necesare pentru un sistem corporativ, situa existența „stato totalitaro” pe locul doi după necesitatea unui partid unic. El caracteriza statul totalitar ca un „stat care absoarbe toate energiile, toate interesele și toate speranțele poporului”.¹⁵

În prima ediție a *Encyclopedia of the Social Science* din 1933 termenul totalitar nu apărea, dar în ediția din 1934 acest adjectiv apare la articolul „Statul” pentru a caracteriza statele cu partid unic.

În continuare vom încerca să analizăm caracteristicile fascismului italian pentru a vedea instalarea, evoluția sa și modul în care definițiile anterioare ale totalitarismului se pot aplica realităților italiene.

Spre deosebire de alte sisteme totalitare, fascismul a cunoscut o serie de dificultăți în definirea sa deoarece acest concept are o puternică conotație activă

¹¹ William Ebenstein, *El Totalitarismo*, Paidós, Buenos Aires, Biblioteca del hombre contemporáneo, 1965, p. 153.

¹² Gianfranco Pasquino, *Curs de știință politică*, Iași, Institutul European, 2002, p. 285. Vezi și Juan J. Linz, op. cit., p. 129-141.

¹³ François Furet, *Le Passé d'une illusion (essai sur l'idée communiste au XX-e siècle)*, Paris, Editions Robert Laffont, 1995, p. 263.

¹⁴ Juan J. Linz, op. cit., p. 79.

¹⁵ Jeliu Jeleu, *Fascismul*, București, Editura Științifică, 1992, p. 44.

și o mai slabă încărcătură ideologică. Termenul de fascism diferă de alte *isme* contemporane lui prin faptul că derivă din substantivul „*fascio*“, care prin sine însuși nu posedă nicio conotație calitativă, el însemnând o alăturare de elemente care sunt asemănătoare între ele. Rezultă deci că în viața publică termenul fascie asumă un semnificat pur instrumental, iar acțiunea pe care acesta este chemat să o realizeze dobândește un conținut clar pe măsură ce ea se realizează.¹⁶

Inițial termenul de fascism a indicat mișcarea Fasciilor de luptă fondată de Mussolini în 1919, și ulterior regimul instaurat de el în Italia începând cu 1925. Unii autori consideră că fascismul italian este format din două componente distincte: mișcarea fascistă și regimul fascist.¹⁷ Alți cercetători consideră că în cadrul fenomenului fascist, Ducele, mișcarea și regimul reprezintă cele trei elemente constitutive, care se suprapun și se întrepătrund în diverse combinații care pot diferi în timp, dar care nu pot explica separat acest concept.¹⁸

O altă problemă la momentul analizei fenomenului fascist provine din faptul că acest termen nu a desemnat doar regimul politic din Italia interbelică, ci a fost utilizat de o manieră indistinctă și generică, ajungând să desemneze realități extrem de diverse și de diferite (franchismul spaniol, salazarismul din Portugalia, mișcările de extremă dreaptă din Europa Centrală și de Răsărit din perioada interbelică, regimurile militare din America Latină, Uniunea Sovietică în relațiile sale cu statele satelit, regimul celei de a V-a Republici impus de generalul de Gaulle în Franța, recenta politică a Statelor Unite ca „jandarm mondial“ în Irak sau Afganistan etc). Este interesant că calificarea unui oponent ca fascist, considerată o maximă insultă, este utilizată intens și astăzi, în timp ce nimeni nu folosește ca o anatema sau ca critică termenul de nazist sau hitlerist. Unul dintre cei mai mari cercetători ai fascismului italian, Renzo de Felice, consideră că este just să se vorbească despre fascism ca unul dintre cele mai mari fenomene istorice ale secolului trecut, dar trebuie să se țină cont că acest concept nu este aplicabil în afara Europei și dincolo de perioada dintre cele două războaie mondiale. Rădăcinile acestui fenomen sunt tipic europene și sunt inextricabil legate de procesul de transformare a societății europene ca rezultat al primului război mondial și de criza morală și materială produsă de trecerea la o societate de masă cu noi forme de integrare statală, politică și socială.¹⁹

Fascismul italian este, într-un mod mult mai direct decât orice alt regim dictatorial din aceea perioadă, rezultatul războiului. Acesta este atât de legat de parcursul fascismului, mai ales dacă avem în vedere faptul că mijloacele de luptă politică ale lui Mussolini sunt cele ale războiului. Înainte de a fi o doctrină, fascismul este un partid paramilitar dublat de organizații armate. „*Arditi*“, trupele de șoc ale armatei italiene, formate în spiritul unei aristocrații războinice, amenințate de demobilizare, vor fi cele care în 1919 vor constitui primele „*fascii*“.²⁰

¹⁶ Roberto Vivarelli, Edda Saccomani, „Fascismo“, în *Enciclopedia delle Scienze Sociali*, vol. IV, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1994, p. 1.

¹⁷ Renzo de Felice, *Intervista sul fascismo* (îngrijită de M. A. Ledeen), Roma-Bari, 1975, p. 48.

¹⁸ *Ibidem*, nota 16.

¹⁹ Renzo de Felice, *Le interpretazioni del fascismo*, Bari, Editori Laterza, 1969, p. 21-22.

²⁰ François Furet, *op. cit.*, p. 282.

Fascismul va aduce în politica italiană trăsăturile războiului: obișnuința violenței, simplitatea pasiunilor extreme, supunerea individului colectivității, împărțirea dihotomică a lumii în prieteni și dușmani etc. Va introduce în politica secolului al XX-lea acea „putere a numărului“, pe care o glorificaseră liberalii secolului al XIX-lea, când vorbeau de sufragiul universal. Se inaugurează astfel ceea ce unii autori au denumit „era maselor“, prin integrarea unui număr tot mai mare de cetățeni în politică. Această integrare nu se va face însă prin intermediul educației, după cum se crezuse, ci prin remanențele războiului. Masele care intră în politică înțeleg mai bine limbajul unei comunități fraternală de luptă, decât pe acela al înfruntărilor civilizate pentru putere.²¹

Cauzele apariției fascismului italian sunt multiple, iar cei care au analizat acest fenomen s-au concentrat pe câteva astfel de cauze, considerate esențiale și fără de care fascismul italian nu ar fi existat. Astfel, majoritatea cercetătorilor afirmă că premisa principală pentru apariția fascismului o constituie dezamăgirea produsă asupra italienilor de primul război mondial. Această teză este completată de ideea că apariția fascismului se datorează unor cauze particulare și irepetabile care au fost potențate odată cu criza postbelică ce a dus la o criză morală soldată cu dezvoltarea mișcărilor fasciste în Europa. Cel mai cunoscut susținător al acestei poziții a fost Benedetto Croce, care considera că „fascismul nu a fost ales și nu a fost dorit doar de o singură clasă socială, ci a fost o tulburare a conștiinței, o depresie civilă, o maladie morală a tuturor, produsă de război“. ²² Ca atare fascismul apare ca o „paranteză“, ca un „accident“ care a corespuns unei perioade de „tulburare a conștiinței libertății“ în istoria Italiei.²³

Deși teza că fără existența primului război mondial fascismul nu poate fi explicat rămâne în continuare unanim recunoscută și acceptată, se consideră că doar războiul ca factor explicativ nu este suficient.²⁴ Dinspre stânga spectrului politic italian, unde cel mai cunoscut rămâne Antonio Gramsci, se încearcă identificarea fascismului cu un instrument al burgheziei capitaliste în cadrul luptei de clasă. Pentru Gramsci fascismul este asimilat cu „ultima încarnare politică a micii burghezii“, cu „sclavul capitalismului și al proprietății funciare“ și cu „agentul contrarevoluției“. ²⁵ Definiția cea mai clară a ceea ce înseamnă fascismul pentru Gramsci apare într-un articol din 25 mai 1921: „Ce este fascismul? Acesta este insurecția infimeii clase a burgheziei italiene, aceea clasă de pierde-vară, de aventurieri, cărora războiul le-a dat iluzia că sunt buni la ceva și că trebuie să fie luați în seamă cu orice chip, pe care decăderea politică i-a adus în primele rânduri și cărora lașitatea atotprezentă le-a asigurat faima de curajoși“. ²⁶

Un alt reprezentat al stângii, este vorba de Turati, considera că principala cauză a apariției fascismului a fost războiul, „fascismul fiind războiul care se prelungește între și contra fiecărei națiuni“. Ca rezultat al războiului a avut loc o

²¹ *Ibidem*, p. 273-274.

²² Benedetto Croce, *Scritti e discorsi politici (1943-1947)*, Bari, Editori Laterza, 1963, vol. I, p. 7 și 56.

²³ *Ibidem*, vol. II, p. 357.

²⁴ Roberto Vivarelli, Edda Saccomani, *op. cit.*, p. 13.

²⁵ Antonio Gramsci, *Socialismo e fascismo*, Torino, 1955, p. 349 *et passim*.

²⁶ *Ibidem*, p. 167-168.

degenerare plutocratică a capitalismului care, cu ajutorul unor guverne slabe sau complice, și pe fondul unei slăbiciuni marcate a democrației, a dus la triumful fascismului.²⁷

Unul dintre cele mai bine documentate studii despre apariția fascismului, cel al lui Angelo Tasca, vede cauzele directe ale fascismului în criza economică care a urmat primului război mondial. Potrivit autorului italian, între condițiile generale care au pregătit terenul pentru apariția fascismului se detașează criza economică. Fără criza economică fascismul nu ar fi fost posibil. Ca urmare a războiului și în legătură cu criza economică s-a produs în toate țările o deplasare, o descătușare socială, mai mult sau mai puțin profundă. O nouă burghezie s-a creat, care nu provine doar din de irupția de noi îmbogățiți, ci de asemenea dintr-o transformare vizibilă a elitei capitaliste tradiționale pentru care acapararea statului prin orice mijloace devine o chestiune de viață și de moarte. În același timp războiul a pus în mișcare masele populare, care după război se prezintă cu cerințe și exigențe crescute. În timp ce războiul și urmările lui au redus resursele disponibile imediat, după încheierea lui se tindea mai degrabă spre acapararea acestora decât spre o mai bună redistribuire.²⁸

Apariția fascismului a fost explicată nu numai ca o evoluție istorică a statului italian, ca rezultat al unei crize morale și sociale postbelice sau al unei crize economice, ci și utilizându-se factori psihologici și sociologici. Potrivit lui Erich Fromm nu este suficientă utilizarea unor factori economici sau politici pentru explicarea fascismului, ci la fel de importantă este utilizarea factorilor psihologici. Fascismul este o problemă economico-politică, dar cauzele succesului său, ale prizei sale la masele largi, poate fi explicată doar din punct de vedere psihologic. Această explicație trebuie articulată pe două planuri, unul care se referă la structura de caracter a celor care au fost atrași de fascism, iar celălalt se referă la caracteristicile psihologice ale ideologiei, care oferea individului atomizat refugiu și siguranță, care a făcut din acesta un instrument eficace de control a acelor persoane.²⁹

Pentru Seymour Martin Lipset fascismul are explicații sociologice, acesta fiind „o mișcare a clasei medii care a reprezentat un protest contra capitalismului și contra socialismului, contra marii întreprinderi și contra marilor sindicate.”³⁰

Discreditația Parlamentului ca cea mai importantă instituție politică, și implicat și a sistemului reprezentativ, este văzută de către un autor contemporan cu fascismul ca principală cauză a apariției și succesului acestuia. Acestei cauze i se adaugă ceea ce el numește deziluzia victoriei, aceea stare de dezamăgire și de frustrare trăită de majoritatea națiunilor învinse în primul război, care a dus la o puternică perturbație spirituală și morală.³¹

²⁷ Filippo Turati, *Fascismo, Socialismo e Democrazia*, 1928, apud Schiavi, A. *Esilio e morte di Filippo Turati (1926-1932)*, Roma, 1956, p. 122 et passim.

²⁸ Angelo Tasca, *Nascita e avvento del fascismo*, vol I, Bari, Editori Laterza, 1972, p. 5-30.

²⁹ Erich Fromm, *Escape from Freedom* (trad. it. *Fuga dalla libertà*), Milano, Edizioni di comunità, 1963, p. 92 et passim.

³⁰ Seymour Martin Lipset, *Political Man. The Social Bases of Politics*, New York, Doubleday, 1960, p. 175.

³¹ Francesco Cambo, *Il fascismo italiano*, Milano, F. ed., 1925, p. 31-49.

Gioachino Volpe, unul dintre liderii fasciști, considera că originea fascismului trebuie căutată în acel impuls din secolul al XIX-lea către un Stat național și unitar, în război, adevăratul catalizator al crizei, ambele dând naștere unei revoluții populare. Era prima revoluție a poporului italian care urma străduințelor unei burghezii în minoritate și care realizase *Risorgimento*.³²

Pentru a încheia această scurtă trecere în revistă ale explicațiilor date cauzelor fascismului îl vom cita din nou pe Angelo Tasca care spunea că „fiecare dintre aceste interpretări sau definiții conține, mai mult sau mai puțin, câteva elemente de adevăr, dar nici una nu poate fi acceptată *sic et simpliciter*. A defini fascismul înseamnă a-l surprinde în devenire, a surprinde diferența specifică într-un stat dat și într-o anumită epocă”.³³

În ceea ce privește ideologia fascistă cercetătorii nu s-au pus de acord asupra trăsăturilor sale, unii dintre ei chiar infirmând existența unei ideologii specifice fascismului. Fascismul inițial nu a fost o ideologie de dreapta, ci provenea ca și leninismul din aceeași familie politică, cea a socialismului revoluționar.³⁴ Mussolini însuși și o parte din trupele sale proveneau din rândurile stângii socialiste.

La alternativa luptei dintre socialism și liberalism, Mussolini oferea o nouă opțiune. În locul luptei de clasă se propunea principiul unității naționale, în locul ravagiilor provocate de capitalismul sălbatic sau de colectivizare forțată, remediile de armonizare ale economiei dirijate și ale corporatismului, în locul democrației „decadente” și instabile, un regim al ordinii, capabil să adune și să canalizeze toate forțele vitale ale societății.³⁵

Elementul caracteristic al acestor primi ani ai fascismului este o stare sufletească comună tuturor celor care aveau la fascism, o stare sufletească ce își are matricea în război și care se nutrește de la un naționalism de secol XIX, și mai puțin existența unei ideologii bine definite și bine structurate. Sunt autori care se îndoiesc de faptul că Mussolini avea un bagaj cultural care să îi permită examinarea critică a realității și să realizeze o doctrină politică încheiată, care să cuprindă ideile sale politice. Practic doctrina fascistă s-a creat din mers pe măsură ce se puneau în practică. De altfel, acest lucru este confirmat și de faptul că în majoritatea discursurilor sale Mussolini susține primatul acțiunii față de idee.

Într-o lucrare din epocă, scrisă de un admirator al fascismului, Mussolini apare nu ca un gânditor, ci ca un om de acțiune, căruia ideologia fascistă îi este total necunoscută. Această ideologie nu numai că nu este opera sa, dar programul cu care fascismul a cucerit puterea și pe baza căruia o exercită este văzut ca antipodul ideilor pe care le exprima Mussolini. Principalele caracteristici ale Ducelui, prezentate într-un stil propagandistic și laudativ, apar a fi un intens patriotism care îl face să subordoneze totul mereu scopului de a obține cea mai mare glorie

³² Gioachino Volpe, *Storia del movimento fascista*, Milano, Istituto per gli studi di politica internazionale, 1939, p. 20.

³³ Angelo Tasca, *op. cit.*, vol. II, p. 553.

³⁴ François Furet, *op. cit.*, p. 279.

³⁵ Pierre Milza, Bernstein Serge, *Istoria Europei (volumul 5)*, Iași, Institutul European, 1998, p. 75.

și grandoare pentru Italia, la care se adaugă simțul autorității, ceea ce înseamnă ierarhie și disciplină.³⁶

O opinie din aceeași perioadă, dar scrisă de un autor de stânga, care se identifică doar ca „deputato al Parlamento“, consideră că fascismul nu are o teorie, deși Mussolini a încercat să îl teoretizeze într-o serie de articole care s-au dovedit contradictorii, intuitive și imprecise. Din această tentativă de teoretizare reies doar două aspecte care sunt clar individualizate: caracterul patriotic-naționalist al mișcării și respingerea concepției marxiste a luptei de clasă în numele concepției mazziniene a armoniei sociale.³⁷

Mussolini se va revendica de la ideile naționaliste ale *Risorgimento* și în special de la teoriile lui Giuseppe Mazzini, sperând să regăsească în naționalism o forță de mobilizare a maselor cu mult mai puternică decât lupta de clasă. Caracterul ambiguu al fascismului derivă din această dorință de sinteză între idealurile de extremă stângă și cele ale drepte radicale.³⁸ De altfel în 29 martie 1919, când se creează prima „*fascio di combattimento*“ alcătuită din ex-combatanți, socialiști renegați, anarho-sindicaliști etc., Mussolini va afirma că „fascismul nu deține nici statute și nici reguli“, ceea ce arată clar modul în care înțelegea ca fascismul să se plieze oricărui realități și oricăror cerințe, fiind total subordonat scopului principal al cuceririi puterii politice.

Pentru a sintetiza doctrina inițială a fascismului, putem spune că el se opunea în principal postulatelor liberalismului clasic (individualism și egalitate), pe care îl vedea slab și lipsit de conținut. În același timp Statul liberal îi apărea ca o marionetă a unei oligarhii camuflete în spatele alegerilor și a parlamentului. În același timp fascismul repudia și marxismul, combătând principiile acestuia (materialismul istoric, lupta de clasă, dispariția statului) și proclama o concepție ideală și spirituală despre stat.

Aspectul afirmativ al fascismului se centra în divinizarea statului și a națiunii. Urmând tradiția greacă și romană, a lui Machiavelli și Hegel, fascismul pleacă de la exaltarea statului ca spirit, ca o realitate nu doar politică, ci în același timp ideală și morală. Acest stat etic absoarbe și condensează toate activitățile spirituale, politice, juridice și economice ale națiunii care este, ca și dreptul, o creație a propriului stat.

Națiunea este concepută ca un organism care cuprinde succesiunea nesfârșită a generațiilor în raport cu care indivizii sunt doar elemente tranzitorii ce trebuie să servească statului și care au misiunea de a restaura tradițiile Imperiului Roman prin depășirea decadentei produse de liberalism. Această viziune organică a națiunii se exaltă prin intermediul mitului imperial al fascismului. Vitalismul mișcării fasciste conduce la o apologie a războiului și la o respingere a pacifismului.³⁹

O parte a autorilor văd apariția și dezvoltarea fascismului italian ca o reacție la comunism, o contrarevoluție (exemplul cel mai cunoscut este cel al lui Ernst

³⁶ Francesco Cambo, *op. cit.*, p. 69-103.

³⁷ Deputato al Parlamento, *Il fascismo Origini — Sviluppo — Finalità*, La modernissima, Milano, 1922, p. 41.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Pierre Milza, Bernstein Serge, *Le fascisme italien 1919-1945*, Éditions du Seuil, Paris, 1991.

Nolte). În opinia lui Furet noutatea fascismului nu este acest anticomunism, ci inventarea unei drepte revoluționare.⁴⁰ Mussolini va respinge întreaga ordine burgheză anterioară, parlamentul, sistemul reprezentativ, mecanismele statului constituțional, sistemul juridic văzut ca o deghizare formală a dominației burgheze etc. Putem spune că fascismul nu este doar o stare de spirit, o doctrină, ci o strategie, și chiar mai mult decât o strategie: o voință de putere. Fascismul nu a apărut doar pentru a învinge bolșevismul ci pentru a sfârâma definitiv diviziunile lumii burgheze.⁴¹

După venirea la putere fascismul a început să prezinte o proprie doctrină încheată, care era în principal opera lui Giovanni Gentile. Această doctrină prelua în cea mai mare parte o serie de motive și formulări care existau deja în cultura politică italiană de dinainte de război. Această așa-numită doctrină fascistă este de fapt un amalgam, un fel de „magazie“ de valori naționale, de unde pe baza necesităților și circumstanțelor sunt reluate cele mai diverse experiențe, fără vreo pretenție de a le concilia între ele, adică de a le compune într-un cadru rațional, și fără a le împăca cu faptele, adică cu acțiunea politică a fascismului. Funcția efectivă pe care a avut-o ideologia în cadrul sistemului de putere fascist nu era aceea de a constitui un model ideal care să servească drept ghid pentru acțiune, ci aceea de a manipula, de a servi ca instrument de propagandă.⁴²

Doctrina juridică a fascismului, cea care va sta la baza creării statului fascist italian, a fost formulată de Alfredo Rocco, care la un moment dat devine al doilea personaj al Italiei fasciste după Il Duce. Toate actele juridice care au constituit scheletul funcțional al fascismului sunt opera lui: legile asupra tiparului, asupra organizațiilor ilegale, asupra sindicatelor, asupra reglementării raporturilor de muncă, asupra birocrăției, asupra siguranței statului, asupra raporturilor cu Biserica etc.⁴³ Aceste legi, mai mult ca discursurile lui Mussolini, au dat substanță doctrinei fasciste. Rocco își derivă concepția filozofică de la dogma fundamentală după care umanitatea este o realitate biologică și nu una socială. Societățile umane specifice sunt realități atât biologice, cât și sociale, ele reprezentând fragmente ale speciei umane organizate în mod unitar pentru a putea urmări împreună adevăratele obiective ale speciei.⁴⁴ Cu alte cuvinte, societatea umană nu este o realitate socială, doar națiunile sunt, ca atare, negând existența societății umane, Rocco neagă însăși ființa umană, care nu există. Există doar cetățeanul, dar nu cetățeanul în general, ci acel cetățean specific cu o identitate precisă, înregistrat la oficiul stării civile și la cel de taxe.⁴⁵

Potrivit lui Rocco, pentru fascism chestiunea dreptului public este fundamentală, drepturile individului, atunci când sunt recunoscute, sunt doar o reflectare a drepturilor statului.⁴⁶ Ca atare, individul este cetățean, muncitor și se bucură

⁴⁰ François Furet, *op. cit.*, p. 291.

⁴¹ *Ibidem*, p. 293.

⁴² Roberto Vivarelli, Edda Saccomani, *op. cit.*, p. 14-15.

⁴³ Ignazio Silone, *Il fascismo. Origini e sviluppo*, Mondadori, Milano, 2002, p. 256.

⁴⁴ Alfredo Rocco, *La dottrina del fascismo e il suo posto nella storia*, Milano, 1925, p. 11.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 14.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 141.

de libertatea de mișcare și gândire doar în limitele impuse de stat, care stabilește propriile acțiuni în vederea conservării sale, a măririi și perfecționării sale, acțiuni care sunt foarte diferite de cele ale indivizilor care îl compun.

Autoritatea statului este unica autoritate adevărată, originală și nereflectată, constituindu-se în singura sursă de drept. Autoritatea sindicatelor este una împrumutată, deoarece este dată de autoritatea publică. La fel și drepturile deputaților fasciști, care sunt aleși și convocați de puterea executivă, care îi poate înlătura oricând. Drepturile magistraților sunt și ele secundare, deoarece și aceștia sunt aleși de executiv, care îi poate înlătura. Aici este ilustrată foarte bine din punct de vedere juridic celebra formulă: „Totul pentru Stat, nimic în afara Statului și nimic contra Statului“, care sintetizează practic doctrina juridică a lui Rocco.⁴⁷

Mișcarea condusă de Duce nu va juca un rol important în perioada 1919-1920 când au avut loc marile agitații muncitorești și va asista impasibil la înfrângerea proiectului socialist „maximalist“. Începând cu toamna anului 1920 el va dezvolta o dublă strategie care va servi de model al căii fasciste către putere: terorizarea forțelor de stânga pentru ca prin ricoșeu să facă monarhia și burghezia să capituleze. Pe de o parte bande armate lichidau revoltele muncitorilor agricoli din câmpia Pô și ardeau Bursele locurilor de muncă, iar pe de altă parte Ducele își țesea plasa sa de intrigi parlamentare, forjându-și o reputație de moderat și utilizând la maximum slăbiciunile liberalilor prinși între două forțe indecise, socialiștii și popularii.⁴⁸

În contextul evenimentelor din vara lui 1920, aderarea la fascism a numeroase elemente reacționare autentice, sprijinul financiar adus organizației de către agrarieni și de către unii reprezentanți ai patronatelor, iluzia creată în rândurile unei mari părți a claselor conducătoare că se puteau servi de Mussolini pentru a restabili pacea internă și privilegiile, pentru ca apoi, la prima ocazie, să se debaraseze de el, toate acestea au jucat un rol important în transformarea fascismului din prima etapă — cel contestatar al ordinii burgheze — în brațul armat al contrarevoluției.⁴⁹

Ocuparea fabricilor din nord și permanentele crize, cărora guvernul de Uniune Națională al lui Giolitti nu le poate face față, vor duce la extinderea fascismului în întreaga Italie. Cu toată această creștere a fascismului, la alegerile din octombrie 1920 fasciștii nu vor lua foarte multe locuri.

Până în octombrie 1922 s-au succedat mai multe guverne instabile, lucru care duce la apropierea armatei, a poliției și a justiției de mișcarea fascistă, care era văzută ca o stavilă împotriva unei eventuale revoluții de extremă stânga. În august 1922 are loc o grevă generală, iar fasciștii lansează un ultimatum guvernului pentru restabilirea ordinii.

Acțiunile energice ale fasciștilor fac din aceștia, în opinia celei mai mari părți a societății italiene, apărătorii ordinii și legalității. În octombrie 1922 se reunește

⁴⁷ *Ibidem*, p.14.

⁴⁸ François Furet, *op. cit.*, p. 294.

⁴⁹ Pierre Milza, Bernstein Serge, *Istoria Europei (volumul 5)*, ed. cit., 1998, p. 76.

Consiliul Partidului Național Fascist care începe preparativele pentru marșul asupra Romei, marș sprijinit de armată, proprietarii rurali, „*squadristi*“ (organizație paramilitară) și sindicatul fascist. Obiectivul acestui marș era acela de a-l convinge pe rege să accepte ca Mussolini să formeze guvernul.

Victor Emanuel al III-lea, impresionat de această mobilizare fascistă, adept rezervat al parlamentarismului, temându-se de socialiști, dar și de populari, ca urmare a experiențelor *Risorgimento*, va însărcina la 29 octombrie pe Mussolini cu realizarea guvernului, el deținând și postul de Ministru al Afacerilor Interne. În discursul său de investitură Mussolini va face cunoscută intenția sa fermă de a instaura un deplin monopol politic: „Astăzi începe noua viață și noua istorie a patriei. Fascismul, devenit stat, preia conducerea pentru a impune sie însuși și patriei disciplină”.⁵⁰

Inițial Mussolini va acționa abil dând patru ministere popularilor, în timp ce fasciștii aveau doar două, Justiția și Finanțele, un alt post fiind acordat naționaliștilor, în timp ce Giovanni Gentile, considerat independent, făcea și el parte din guvern.⁵¹ Ulterior, pentru a-și asigura majoritatea, el va face o nouă lege electorală care prevedea că partidul care a obținut o majoritate relativă de 25% din voturi să primească două treimi din locurile în parlament, ceea ce va face ca fasciștii să obțină 65% din scaune în alegerile din 1924. Opoziția rămâne însă destul de puternică și capabilă să își facă auzită vocea prin intermediul presei libere. Mateotti, secretarul general al Partidului Socialist, pe baza unei ample documentații, denunță amplele încălcări ale libertății votului și cere anularea alegerilor. Ulterior, el va fi asasinat de către „*squadristi*“ în iunie același an. Retragerea opoziției din Cameră, deoarece regele refuzase înlăturarea lui Mussolini în 1925, va da întreaga putere în mâinile fasciștilor. Odată cu acest moment începe instituționalizarea statului totalitar fascist.⁵²

Înainte de a analiza această instituționalizare a totalitarismului și a mecanismelor prin care s-a realizat ea, vom prezenta modul în care Mussolini a înlăturat din viața politică celelalte forțe politice. Deși după „*Marșul asupra Romei*“ Mussolini va include în guvern și câțiva reprezentanți ai Partidului Popular, acesta va fi primul partid împotriva căruia se îndreaptă loviturile fascismului. Partidul Popular s-a dovedit primul inamic al fascismului deoarece miniștrii săi luau parte la ședințele guvernului manifestându-și opoziția deschisă împotriva ideilor fasciste. El se va îndrepta împotriva acestui partid deoarece masa sa de bază era asemănătoare cu masa de bază inițială a fascismului. Ea era alcătuită în principal din burghezia mică și mijlocie și din țărănime, cu alte cuvinte din aceleași pături sociale pe care fascismul conta pentru a-și uni rândurile și a deveni un partid de masă. În 1923 mișcarea naționalistă este absorbită de către Partidul Fascist. Ulterior fascismul se va îndrepta și spre celelalte partide și grupări care i se opuneau, totul culminând cu legile „*fascistissime*“ din 1925 — 1926 care vor situa în afara legii toate celelalte partide politice.⁵³

⁵⁰ Jeliu Jelev, *op. cit.*, p. 65.

⁵¹ Roberto Vivarelli, Edda Saccomani, *op. cit.*, p. 3.

⁵² Roger Bourderon, *El fascismo*, México, Nuestro Tiempo, 1982, p. 178-190.

⁵³ Jeliu Jelev, *op. cit.*, p. 52-53.

Interesant este că Partidul Comunist Italian, care se considera principalul inamic al lui Mussolini, îl va ajuta pe acesta, prin atacurile sale la adresa Partidului Socialist, să înăbușe viața politică italiană. Principala lor idee era aceea a luptei antifasciste, dar inițial, la indicațiile Cominternului, au dat curs acestei lupte prin sprijinul acordat lui Mussolini în încercarea de a lichida Partidul Socialist.⁵⁴

Exact după adoptarea legilor fasciste excepționale, într-o cuvântare rostită la 3 ianuarie 1925, Mussolini proclamă sfârșitul oricărei opoziții și începutul puterii unice a fascismului: „întreaga putere aparține fascismului“. Ulterior, în lucrarea sa *Învățătura fascismului* — care prezintă principiile de bază ale ideologiei fasciste — Mussolini scrie, subliniind caracterul de noutate al mișcării fasciste, că „un partid care conduce pe deplin o națiune reprezintă ceva nou în istorie. Orice corelații și comparații sunt excluse“.⁵⁵

După 1926 luptele și opoziția care marcaseră primii ani ai regimului fascist iau sfârșit, iar Mussolini și partidul fascist reușesc deplina contopire a partidului cu statul. Această unitate dintre partid și stat constituie cel de-al doilea element esențial în formarea statului totalitar fascist, după instaurarea unui sistem unipartit. De fapt cele două procese sunt într-o strânsă interdependență și continuitate. Nu se poate ajunge la consolidarea definitivă a monopolului politic pe care l-a instaurat un partid fascist, dacă acest partid nu se va identifica cu statul.⁵⁶

Aparent cadrul legal rămâne cel stabilit prin Statutul din 1848. Astfel regele este primul personaj al statului, el având o serie de prerogative recunoscute prin Constituție, printre care și acela de a revoca primul-ministru și de a-l desemna pe succesorul acestuia. În realitate între monarhie și fasciști s-a instaurat un *status quo*, regele încercând prin aceasta să își salveze coroana, iar Mussolini a acceptat menținerea ficțiunii unei monarhii constituționale pentru a nu își îndepărta cercurile fidele ale acesteia, aristocrația și mai ales armata. Aceasta era condusă de o serie de mareșali care păstrau distanța față de fascism.⁵⁷

Mussolini avea inițiativa exclusivă a legilor și dreptul de a legifera prin decrete-lege, așadar el deținea atât puterea executivă cât și pe cea legislativă. Într-un discurs din septembrie 1929 el își expunea concepția de guvernare: „Nimeni nu este la curent cu deciziile pe care le iau. Un singur om este informat la timp, șeful statului, Majestatea Sa Regele.“⁵⁸

Aparent de rege depindeau și marile organisme administrative și de control: Curtea de Conturi, Consiliul de Stat, Curtea de Casație și, într-o oarecare măsură, și Parlamentul. Senatul era format din senatori desemnați prin numire regală, cu toate acestea va sprijini măsurile luate de Duce. După expulzarea deputaților opoziției camera devine un instrument docil al politicii fasciste, modificarea legii electorale din 17 mai 1928 care introducea lista unică substituind astfel alegerile libere cu un sistem plebiscitar. Acesta va accentua dependența de Mussolini, ale cărui măsuri erau votate cu aclamații, fie că era vorba de legile ra-

⁵⁴ François Furet, *op. cit.*, p. 294.

⁵⁵ Jeliu Jeleu, *op. cit.*, p. 65.

⁵⁶ *Ibidem* p. 67.

⁵⁷ Pierre Milza, Bernstein Serge, *Le fascisme italien 1919-1945*, *ed. cit.*, p. 193.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 194.

siale din 1938 sau de propria dizolvare a Camerei.⁵⁹ De altfel, aceasta va fi înlocuită în 1938 printr-o „Cameră a fasciilor și corporațiilor“ ale cărei funcții sunt strict consultative, iar membrii săi sunt șefii corporațiilor fasciste.⁶⁰

Rolul principal în viața politică italiană îl va avea partidul stat fascist care a devenit principalul instrument al totalitarismului fascist. De la crearea sa din martie 1919 acest partid va evolua într-un mod singular. Până în 1921 el va fi „antipartidul“, opus vechilor partide, care încearcă crearea unei forțe politice noi. Între 1921–1922, transformat într-o formațiune politică clasică, el va fi instrumentul principal al preluării puterii. Ulterior, prin identificarea sa cu statul, va deveni, după cum am mai afirmat, principalul instrument de instaurare a statului totalitar. Partidul era definit de Turati drept „o armată de credincioși și nu o masă de asociați“, așadar partidul trebuia inițial să rămână o elită prin intermediul căreia trebuia să se efectueze transformarea în profunzime a națiunii. Ulterior acest caracter elitist va începe să dispară, partidul devenind unul de masă.⁶¹

Contopirea aparatului de partid cu statul constituie un fenomen universal, el căpătând forme dintre cele mai diverse: ocuparea generală de posturi în aparatul de stat de către membri ai partidului fascist și veterani merituosi; o contopire nemijlocită a puterii guvernamentale și centrale de partid (la nivelul cercurilor conducătoare), fiecare dintre lideri reprezentând o sinteză organică a puterii guvernamentale și de partid; un control general al partidului instaurat asupra tuturor organismelor de stat, dar și asupra membrilor; contopirea unor formațiuni de stat și de partid similare; retribuirea superioară de către stat a activiștilor de partid care se ocupau de activitatea de propagandă și agitație.⁶²

Încă din 1922 regimul a început să destituie și să revoce funcționarii considerați ostili fascismului. După 1926 această epurare se va accelera, luând în anii următori o amploare deosebită. Printre celelalte legi fasciste excepționale se va afla și una specială pentru funcționari, denumită impropriu Legea Birocrației. Prin ea, Mussolini condiționează ocuparea posturilor de stat de către membrii partidului fascist. Această lege punea practic funcționarul în fața unei dileme: fie devenea membru de partid, dacă nu era deja, și se manifesta ca un fascist activ, fie își dădea demisia. Legea prevedea destituirea imediată a funcționarilor care „acționează, fățiș sau pe ascuns, împotriva guvernului sau dau dovadă de pasivitate în această problemă“. ⁶³ Pentru un funcționar al statului expulzarea din partid semnifica pierderea locului de muncă, ca atare foarte puțini dintre ei își permiteau atitudini sau acțiuni care ar fi putut duce la excluderea lor.⁶⁴

Ulterior se încearcă o asimilare permanentă între cadrele statului și membrii Partidului Național Fascist, astfel încât funcționarii, magistrații, profesorii, ofițerii etc. erau practic obligați să adere la partid. Odată intrați în PNF era foarte greu să ieși, mai ales după ce prin art. 20 al statutelor din 1932 se prevedea că:

⁵⁹ Roberto Vivarelli, Edda Saccomani, *op. cit.*, p. 5.

⁶⁰ Pierre Milza, Bernstein Serge, *Istoria Europei (volumul 5)*, *ed. cit.*, 1998, p. 101.

⁶¹ Pierre Milza, Bernstein Serge, *Le fascisme italien 1919-1945*, *ed. cit.*, p. 199-200.

⁶² Jeliu Jeleu, *op. cit.*, p. 70.

⁶³ *Ibidem*, p. 73.

⁶⁴ Ignazio Silone, *op. cit.*, p. 247.

„Fascistul care este expulzat din Partidul Național Fascist trebuie supus oprobiului public“⁶⁵. Ca atare numărul membrilor de partid crește de la 1 milion în 1929, la 2,5 milioane în 1939, după ce în 1931 scăzuse la 660.000.⁶⁶

Aceste schimbări au afectat în special posturile cheie, superioare din administrație, la nivelul eșaloanelor inferioare din administrație schimbările fiind mai puțin masive. Explicația rezidă în faptul că majoritatea funcționarilor erau slujitori fideli ai statului indiferent de culoarea sa politică.

Unii autori afirmă însă că și o parte a funcționarilor din eșalonului superior aveau un grad scăzut de adeziune la idealurile utopice ale mobilizării sociale, lucru care ar explica faptul că fascismul italian nu a atins niciodată gradul de control și de mobilizare pe care l-ar fi dorit Ducele și care ar fi putut apărea din aceste prevederi legale. Aici se pune problema în ce măsură italienii au fost legați într-o măsură mai mare de alte interese sau loialități (între care cea mai relevantă ar putea fi religia catolică), decât de Partidul Național Fascist.⁶⁷

Deși inițial din cabinetul său au făcut parte și miniștri aparținând altor orientări politice, ulterior aceștia vor fi înlăturați după criza declanșată de asasinarea lui Mateotti, Mussolini formând un cabinet compus numai din fasciști. Istoricul oficial al fascismului, Gioacchino Volpe, prezintă acest eveniment astfel: „Cabinetul a fost format numai și numai din fasciști. Liberalii sau au devenit fasciști, sau au dispărut din circuitul vizibil, la fel ca socialiștii și populiștii. Numeroși dușmani înrăiți sau au plecat de bunăvoie în străinătate, sau au fost siliți să plece“⁶⁸.

În cazul prefecților însă, Mussolini declara în 1929 că cea mai mare parte dintre ei sunt mai mult sau mai puțin legați de ierarhia fascistă. Aceeași situație apare și în diplomatie, deoarece politica externă și propaganda fascistă nu se puteau realiza cu diplomați formați în tradiția anterioară. Ca atare, începând cu 1926 un număr însemnat de consuli vor fi numiți direct de către guvernul fascist. Se instituie o serie de concursuri pentru ocuparea sau confirmarea unor posturi, astfel încât să permită fasciștilor să aibă acces la cariera diplomatică. În 1928 din 450 de funcționari ai Ministerului Afacerilor Externe, 200 sunt rezultatul concursurilor din perioada 1921–1925 și, ca atare, în principal fasciști. Justiția a cunoscut un pattern diferit, aici nefiind vorba de o schimbare masivă, ci de o raliere a magistraților la noul regim.⁶⁹

Interesant este modul în care a fost integrat în fascism mediul academic. Ministrul Educației Naționale a trimis rectorilor universităților un document care relua o serie de aprecieri făcute într-un discurs anterior, printre care și cea care afirma că „universitatea este considerată un organ esențial al regimului fascist“. Jurământul pe care toți profesorii au trebuit să îl depună pe 28 august 1931 și prin care se obligau a jura fidelitate regelui și regimului fascist, de a respecta legile statului și a educa studenții astfel încât să devină buni supuși ai regimului

⁶⁵ Juan J. Linz, *op. cit.*, p. 83.

⁶⁶ Pierre Milza, Bernstein Serge, *op. cit.*, p. 199.

⁶⁷ Juan J. Linz, *op. cit.*, p. 97.

⁶⁸ Gioacchino Volpe, *op. cit.*, p. 83.

⁶⁹ Pierre Milza, Bernstein Serge, *op. cit.*, p. 202.

fascist, părea a nu mai fi suficient, deși cea mai mare parte a corpului docent se supunea. În consecință, la 7 ianuarie 1933 Ministrul Educației a dispus ca la numirea oricărui docent, rectorii trebuiau să realizeze o anchetă asupra opiniilor politice ale acestuia, prin intermediul organelor Ministerului de Interne și ale Partidului Fascist. Toate concursurile pentru posturi didactice cuprindeau o clauză prin care se stabilea că pot concura doar cei care sunt înscrși în partid. Cei care erau deja profesori, dar nu erau și membri de partid, nu puteau deveni rectori sau decani, nu puteau lua parte la comisiile de examen, nici la lucrările Consiliului superior pentru instrucție publică, nu puteau fi transferați într-o universitate de nivel superior și nu puteau ține lecții extraordinare.⁷⁰

În ceea ce privește controlul partidului asupra organelor de stat, sistemul fascist italian oferă un model extrem de interesant prin existența Consiliului Fascist Suprem. Acest Consiliu în calitate de instituție de partid începe să funcționeze încă după Marșul asupra Romei, dar abia mai târziu devine organ de stat. Printr-un decret din 1928, cele trei instituții — Consiliul de Miniștri, Camera și Senatul — decid ca acest Consiliu Suprem să fie transformat dintr-o instituție având un caracter net de partid într-un organ constituțional. El devine organ suprem de partid și de stat, întruchipând cel mai bine contopirea partidului fascist cu statul. Art. 1 din Legea privind Consiliul Fascist Suprem stabilește caracterul său integral în felul următor: „Consiliul Fascist Suprem este organ superior care controlează și definitivează toate activitățile regimului creat de revoluția din octombrie 1922. El întrunește funcții consultative în cazurile indicate de lege, iar în afară de aceasta poate fi consultat în orice problemă politică, economică și socială de interes național prin interpelare de către șeful guvernului“.

El dispune de funcții de control atât pe plan statal cât și în probleme care nu se referă decât la partid. Consiliul exercită controlul asupra activității legislative a instituțiilor statului, Camera, Senatul, Guvernul. Din acest punct de vedere, extrem de interesante sunt dispozițiile articolelor 12 și 13 care stabilesc funcțiile pur statale ale CFS, și conform cărora „trebuie solicitată părerea Consiliului asupra tuturor problemelor care au un caracter constituțional“. Cu alte cuvinte „inițiativa unor schimbări în Constituție este lăsată la latitudinea Consiliului și, de fapt, numai Consiliul poate schimba Constituția [...] Din moment ce Consiliul Suprem elaborează lista deputaților și alege de fapt cea mai mare parte a Parlamentului, el se situează astfel, dacă nu deasupra Parlamentului, cel puțin la același nivel cu acesta“.

Funcțiile Consiliului Suprem Fascist referitoare la problemele cu caracter net de partid sunt stabilite prin art. 11 al legii, conform căruia CSF „a) stabilește lista deputaților pe baza dispozițiilor ultimei legi electorale; b) dezbate statutele, organizarea și directivele politice ale Partidului Național Fascist; c) se pronunță în legătură cu numirea secretarului, subsecretarilor, secretarului administrativ și a celorlalți membri ai directoratului organizației de partid“.

În afară de acesta, conform articolului 13 din Lege, CFS constituie noul guvern sau completează locurile rămase vacante: „Păstrând atributele și prerogati-

⁷⁰ Ignazio Silone, *op. cit.*, p. 247-248.

vele șefului de guvern, Consiliul elaborează totodată și dispune în permanență de o listă a persoanelor pe care le consideră capabile de a ocupa posturi ministeriale⁷¹.

Caracterul acestui Consiliu reiese foarte clar și din componența sa. Conform legii, din CFS fac parte: șeful guvernului, care este de drept și președintele Consiliului, și care poate convoca CFS oricând consideră că este necesar, stabilindu-i ordinea de zi; secretarul Partidului Național Fascist este și secretar al Consiliului; *quadrumvirii* marșului asupra Romei; cei care în calitate lor de miniștri au fost membri ai Consiliului timp de trei ani; precum și foștii secretari ai Partidului Național Fascist de după 1922. Mai făceau parte din acest Consiliu, dar cu titlu temporar: președintele Senatului, președintele Camerei, miniștrii, secretarii de stat, subsecretarul de stat al ministrului președinției; membrii directoratului partidului; comandantul Securității statului; președinții Academiei Italiene de Științe și ai Institutului Fascist pentru Cultură; președintele Organizației naționale de tineret „Balilla”; președintele Tribunalului sindical pentru Legea privind apărarea statului; președinții tuturor confederațiilor sindicale fasciste naționale recunoscute de legea specială, și președintele Institutului Cooperatist Național. Aceștia beneficiau de imunitate juridică, mai puțin în cazul delictelor flagrante.⁷²

O parte a funcțiilor de stat vor fi transferate asupra unor formațiuni aparținând partidului. Pe lângă cazul Consiliului Suprem Fascist analizat anterior, există și alte sectoare ale vieții publice puse sub controlul unor segmente din partid. Este cazul miliției fasciste, o miliție de partid înființată în 1923, care era subvenționată de stat și îndeplinea funcțiile unei poliții de stat. Ea avea în 1926 un număr de 220.000 de membri, pentru ca în 1939 să ajungă la peste 800.000.⁷³ La fel s-a întâmplat și cu sindicatele care erau afiliate fascismului, numărul membrilor lor ajungând până la 10 milioane.

După cum spuneam la începutul lucrării fascismul a încercat să acapareze și să își subordoneze toate aspectele vieții sociale și politice italiene. Această identificare cvasipерfectă între fascism și societate se va realiza și prin alte instrumente și mijloace. Vom aminti aici doar: *Opera nazionale Ballila* instituită prin legea 2247 din 3 aprilie 1926 și care încadra pe toți italienii între 6 și 18 ani, supuși unei intense forme de antrenament fizic și ideologic, al cărei scop era formarea generațiilor viitoare în spiritul fascismului, scop aproape atins în 1933 când monopolul era aproape total (erau 38.000 de ballila, 244.000 de avangardisti, 720.000 de Mici Italiene și 92.000 de Tineri Italieni), pentru ca în 1936 peste 5 milioane de tineri să fie înrolați în formațiunile paralele ale PNF, adeziunea devenind obligatorie. Separat de aceasta erau Grupele Universitare Fasciste, care au evoluat de la 40.000 de membri în 1930 la 75.000 în 1936.⁷⁴

Același scop l-a avut și *Opera nazionale Dopolavoro*, care era însărcinată cu organizarea timpului liber pentru muncitori și care a pus pe picioare un sistem

⁷¹ Jeliu Jelev, *op. cit.*, p. 84-85.

⁷² Pierre Milza, Bernstein Serge, *op. cit.*, p. 196.

⁷³ *Ibidem*, p. 197.

⁷⁴ Carmen Betti, *L'Opera Nazionale Ballila e l'educazione fascista*, Florenza, La Nuova Italia, 1984.

de vacanțe, de voiaje, de manifestații culturale cu caracter colectiv. Deși înscrierea în acest sistem nu era obligatorie, numărul aderenților va crește rapid, trecând de la 280.000 de aderenți în 1926, la 1,6 milioane în 1930, până la 4,6 milioane în 1939.

Am încercat în această lucrare să vedem în ce măsură modelele teoretice asupra totalitarismului își au corespondența în modul în care fascismul italian a ajuns la putere, a acaparat instituțiile și organismele statului și a reușit să se mențină o lungă perioadă de timp. Suntem convinși că subiectul nu a fost epuizat în totalitatea sa, pentru a aminti aici doar corporatismul lui Mussolini și modul în care s-a construit statul corporatist italian, temă care ar putea face singură obiectul unui studiu special, și care a fost atinsă parțial în acest articol.

Credem că fascismul italian are specificul său care îl diferențiază de celelalte fenomene politice asemănătoare, specific dat de mai multe elemente. Primul este evoluția politică a statului italian din secolul al XIX-lea care s-a încheiat cu realizarea statului unitar italian. Ca atare naționalismul, care realizase *Risorgimento*, era încă latent în Italia, iar imaginea unui Garibaldi, Mazzini sau Cavour era încă vie pentru majoritatea italienilor. Pe acest fond, ideile naționaliste ale fascismului, refacerea grandorii Imperiului Roman, dar mai ales locul și imaginea lui Mussolini în această construcție politică au fost considerate atractive de către o mare parte a populației.

Un alt element de specificitate al regimului fascist este acela dat de durata sa de peste 20 de ani, care i-a permis să acapareze practic toate elementele societății italiene și să realizeze acel stat totalitar (în sensul de omniprezent și omnipotent) care s-a identificat cu fascismul. Un ultim element de specificitate pentru fascismul italian este, în opinia noastră, puternica încărcătură mitică, dată de prezența charismatică și acțiunile lui Mussolini, care a reușit să se identifice cu regimul și care a întruchipat perfect acel mit al eroului salvator care duce omenirea către un viitor paradisiac, care amintește de trecutul glorios, când Roma era stăpâna lumii, trecut care a fost pierdut din cauza altuia, dușmanului intern sau extern.